

A. GIRDENIS

DĖL NELŪPINIŲ SPROGSTAMŲJŲ PRIEBALSIŲ „MAIŠYMO“ PIETINĖSE LIETUVIŲ ŠNEKTOSE

(Diachroninės fonologijos etiudas)

Pastaruoju metu iš naujo susidomėta vadinamuoju priebalsių $t : k$ ir $d : g$ „maišymu“ pietų aukštaičių („dzūkų“) pietiniame pakraštyje: per gana neilgą laiką vienas po kito pasirodė du reikšmingi straipsniai, skirti šiam savotiškam reiškiniui. Naujais stebėjimais ir gausiais magnetofono įrašais remiasi G. Savičiūtės ir V. Vitkausko darbas apie Švendubrės (Varėnos raj.) šnekta¹, o tų tyrinėjimų pionierius J. Dovydaitis išsamiai apžvelgia ankstesnes savo ir kitų autorių publikacijas to „maišymo“ klausimu ir pateikia labai turtingą pirminę faktinę medžiagą, užrašytą įvairiose „dzūkų“ ploto vietose². Abiejų straipsnių faktai ir svarbesnieji apibendrinimai maždaug sutampa – savitesnis dalykas yra gal tik J. Dovydaičio minimi „tarpiniai“ (t. y., be abejo, palataliniai) k , g tipo priebalsiai, vartojami ir vietoj k , g , ir vietoj t , d (pvz.: *gīēgie* „dėdė“, *kėvū* „tėva“, – Kalbotyra, t. 29 (1), p. 106). Formaliai kiek daugiau skiriasi baigiamosios diachroninės išvados: antrajame straipsnyje, sekant J. Otrębskiu³, kartojama mintis, kad kalbamųjų garsų „painiojimas“ galis būti jotvingių substrato padarinys, o pirmajame straipsnyje, neneigiant jotvingių hipotezės, diplomatiškai rašoma, kad reiškinys laikytinas „senesne baltų kalbų ypatybe“. Kadangi manyti, kad tai bendrabaltiškas, iš baltų prokalbės paveldėtas dalykas, neįmanoma⁴, matyt, ir čia veikiausiai turimi galvoje jeigu ne jotvingiai, tai bent apskritai vakariniai baltai. Kokių naujesnių argumentų nepateikiama, tik pirmojo straipsnio autoriai kiek pasiremia lingvistinės geografijos duomenimis ir vienu V. Mažiulio etimologiniu straipsniu⁵ (bei žodine informacija), kur buvo užsiminta apie galimą $t : k$ painiojimą prūsų kalboje. Bet taip remtis ta užuomina ne labai logiška, nes V. Mažiulis savo atsargią prielaidą grindžia tuo pačiu priebalsių „maišymu“⁶, kurį G. Savičiūtė ir V. Vitkauskas norėtų paaiškinti, – tad susidaro tipiškas *circulus vitiosus*. Taigi spėjimą, kad $t : k$, $d : g$ „painiojimas“ gali būti jotvingių palikimas, ir dabar teremia tik teritoriniai argumentai; be abejo, intuityviai gerokai atsižvelgiama ir į reiškinio „nepaprastumą“.

¹ G. Savičiūtė, V. Vitkauskas. Priebalsių $t : k$ ir $d : g$ maišymas Švendubrės šnektoje. – Baltistica, 1976, t. 12(2), p. 146–148.

² J. Dovydaitis. Priebalsiai d' , t' ir g' , k' Pietų Lietuvoje. – Kalbotyra, 1978, t. 29 (1), p. 103–107. Prisimintina, kad J. Dovydaitis tą „maišymą“ pirmą kartą pastebėjo 1951 m. Svarbių pastebėjimų čia nagrinėjamu klausimu yra ir knygoje: Судник Т. М. Диалекты литовско-славянского пограничья. М., 1975, с. 75 (48 сноска).

³ J. Otrębski. Gramatyka języka litewskiego. Warszawa, 1958, t. 1, s. 357.

⁴ Taip manyti galėtume tik tuo atveju, jeigu visuose baltų dialektuose ide. $*d$, $*dh$ ir $*g$, $*gh$, $*g^u$, $*g^uh$, taip pat $*t$ ir $*k$, $*k^u$ kontinuantai prieš priešakinius balsius būtų chaotiškai supainioti.

⁵ V. Mažiulis. Prūsų etimologijos. – Baltistica, 1975, t. 11(1), p. 84 t.

⁶ V. Mažiulio etimologija pagrindžiama ir be tos prielaidos, nes vokiečiai prūsų t galėjo sutapatinti su savo suminkštintu fonemos $/k/$ alofonu.

Savaime suprantama, kad spėjimas, grindžiamas tik kitu spėjimu, negali būti laikomas net rimtesne darbo hipoteze – tuo labiau, kad apie jotvingių kalbos (ar tarmės) fonologinę sistemą praktiškai nieko nežinome. Reiškinių „nepaprastumas“ taip pat ne kažkiek tegalėtų čia sverti, net jeigu „maišymas“ būtų absoliučiai endeminis, niekur kitur nepastebėtas faktas: juk jeigu pripažįstame, kad jis buvo įmanomas vienuose baltų dialektuose, tai tuo pačiu turime pripažinti, kad jis galėjo atsirasti ir kituose. Tačiau reiškinys toli gražu ne endeminis – jo pavyzdžių pilna įvairiose kitose kalbose ir tarmėse.

Jau J. Otrębskis yra pateikęs šio reiškinio pavyzdžių iš rytų slavų raštijos paminklų ir dabartinių tarmių⁷ – galima jų nurodyti ir žymiai daugiau. Štai baltarusių slavistas V. Čekmanas tokių ar panašių faktų pateikia iš ukrainiečių (*кiчmó, зіўка* < *m'icmo, d'iu'ka*⁸), bulgarų (*л'уѣе, лиске* < *л'уд'е, лисм'е*⁹), makedoniečių (*рабоке, ливаѣе*, plg.: *работа, ливада*¹⁰) tarmių. Žinomas tas reiškinys polabų kalboje (pvz.: *t'üt'äl* < *kotylъ, nüd'ai* < *nogy*¹¹) ir, kaip jau minėta, rusų kalbos tarmėse (pvz.: *t'ir'p'ič, d'ib'el'* < *кирпич, губель*¹²; *мáлень[m']ue, дэнь[d']u* < *мáленькие, дэньги*¹³; *py|m/ú, ka|m/úx* < *рукú, какúx*¹⁴); minėtinas čia ir graikų *τ*, kilęs iš ide. **k^h* (pvz.: *τέτταρες* „4“, *τίς* „kas“). Analogiškas dalykas yra ir kuriose ne kuriose lenkų (ypač kašubų) šnektose pasitaikantis junginių *ki(e), gi(e)* išvirtimas į *éе, же, éi, жи* (pvz., *taći, dluži, žipéi, éij* < *taki, dlugi, gibki, kij*¹⁵), nes jis irgi suponuoja ankstesnius *t', d'*. Pagaliau nereikia užmiršti, kad minkštieji *k, g* tipo priebalsiai nors trumpam yra buvę išvirtę į *t', d'* visose tose kalbose, kuriose jie patyrė afrikaciją ar asibiliaciją – indoeuropiečių „sateminių“ kalbų grupėje, slavų prokalbėje ir t.t.¹⁶

J. Otrębskis savo pateiktąsias paraleles linkęs lyg ir laikyti argumentu, remiančiu jotvingių substrato hipoteze, bet, turint prieš akis platesnę panoramą, tikresnė atrodo mintis, kad *t, d* virtimas į *k, g* ir *k, g* virtimas į *t, d* yra palyginti banalūs fonetiniai ir fonologiniai procesai, galintys nesunkiai vykti įvairiausiose fonologinėse sistemose¹⁷, ypač tokiose, kurioms būdinga tembrinė priebalsių koreliacija. Tokiems reiškiniams ypatingų aiškinimų dažniausiai nereikia: juk beprasmiška būtų ieškoti kokio substrato ar adstrato, norint paaiškinti, kodėl *tj, dj* galų gale virto afrikatomis *č, dž*, o ne kokiais kitais garsais.

Po šio nedidelio tipologinio ekskurso grįžkime prie pietinių lietuvių kalbos tarmių.

⁷ J. Otrębski. Op. cit., s. 356. Ten (p. 355) pateikiami latvių kalbos pavyzdžiai ne visai tiksliai interpretuojami (latvių raidės *k, g* reiškia ne garsus *k, g*, o tipiškus liežuvio vidurinius priebalsius (žr. A. Laua. Mūsų dienų latviešu literarės valodas fonetikas jautājumi. Rīgā, 1961, 49. lpp., ypač palatogramos piešini).

⁸ Чэкман В. М. Гісторыя проціпастаўленняў па цвёрдасці-мяккасці ў беларускай мове. Мінск, 1970, с. 105. (Plg. dar Калнынь Л. Э. Развитие корреляции твердых и мягких согласных фонем в славянских языках. М., 1961, с. 66).

⁹ Чэкман В. М. Op. cit., с. 25, 29 et passim.

¹⁰ Ten pat, p. 139.

¹¹ Калнынь Л. Э. Op. cit., с. 67.

¹² Ten pat.

¹³ Касаткин Л. Л. Прогрессивное ассимилятивное смягчение задненебных согласных в русских говорах. М., 1968, с. 6.

¹⁴ Русская диалектология. М., 1965, с. 75.

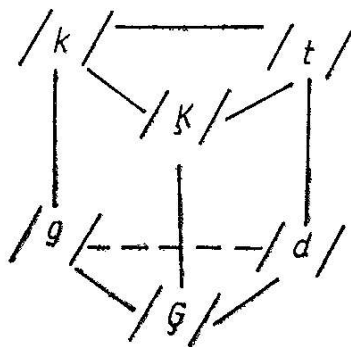
¹⁵ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk. Gramatyka historyczna języka polskiego. Warszawa, 1964, s. 135; S. Urbańczyk. Zarys dialektologii polskiej. Warszawa, 1968, s. 30.

¹⁶ Plg. Георгиев В. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. М., 1958, с. 37; R. Anttila. An Introduction to Historical and Comparative Linguistics. New York—London, 1972, p. 72f.

¹⁷ Tą rodo ir vaikų kalba. Pavyzdžiui, abu mano berniukai, būdami maždaug trejų metų, gerai skirdavo *t : k* ir *d : g*, bet *t̃ : k̃* ir *d̃ : g̃* beviltiškai painiodavo – sakydavo *vaitēlis* „vaikelis“, *rudei* „rugiai“, *saīāū* „sakiau“, (rečiau) *kakl'tē* „katytė“ ir pan. Dar mažesni vaikai neskiria ir kiečiųjų *t : k, d : g*. (Apie vaikų kalbą kaip tam tikrų universalių kalbos dėsningumų ir tendencijų indikatorių žr. R. Jakobson. Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze. – In: Selected Writings. s-Gravenhage, 1962, vol. 1, p. 328 ff. ir lit.)

Fonologijos požiūriu $t : k, d : g$ „maišymas“ traktuotinas arba kaip savotiška atitinkamų fonologinių opozicijų neutralizacija (t.y. neskyrimas tam tikrose tiksliai nusakomose pozicijose), arba kaip jų defonologizacija (t. y. neskyrimas visose galimose pozicijose). Epitetą „savotiška“ prie neutralizacijos termino tenka pridėti todėl, kad, turimais duomenimis, opozicijas čia pakeičia ne vienas kuris jų narys ar koks tarpinis garsas, bet abudu opozicijos nariai, vartojami visiškai fakultatyviai¹⁸ (jeigu neskaitysime minėtųjų „tarpinių“ k, g). Iš paskelbtųjų spaudoje faktų susidaro įspūdis, kad šnektose nėra jokių stilistinių ir net aiškesnių statistinių taisyklių, ribojančių tą fakultatyvumą, nors lyg ir dažnėliau girdimi k, g (bet toks įspūdis gali susidaryti ir dėl stebėjimo paklaidų¹⁹). Ar čia esama iš tikrųjų neutralizacijos, ar defonologizacijos, pasakyti nelengva, nes neturime nė vieno tų šnektų fonologinio tyrinėjimo. Be to, vienoks ar kitoks to paties reiškinių traktavimas priklausys ir nuo pasirinktos priebalsių minkštumo interpretacijos²⁰. Jeigu minkštumą-kietumą traktuosime kaip fonemų junginių („grupinių fonemų“) $(C)CV^u$ ²¹ supersegmentinį elementą, į $t : k, d : g$ neskyrimą turėsime žiūrėti kaip į $t : k, d : g$ opozicijų neutralizaciją minkštuosiuose junginiuose; jeigu minkštuosius ir kietuosius priebalsius laikysime savarankiškais fonemomis, tą neskyrimą, suprantama, reikės traktuoti kaip opozicijų $t : k, d : g$ defonologizaciją (arba tiesiog nebuvimą). Kadangi daugumas pietų aukštaičių žodžio gale turi laisvus (t.y. su gretimais balsiais nesusijusius) minkštuosius priebalsius, antroji interpretacija atrodo kiek priimtinesnė, tad jos toliau ir laikysimės (žinoma, nepamiršdami ir pirmosios galimybės); neišleistina iš akių ir tai, kad diachroniniuose procesuose riba tarp neutralizacijos ir defonologizacijos retai kada būna kategoriška.

Priėmę šią interpretaciją, turėsime tokią pietinių dzūkuojančiųjų šnektų sprogtamųjų nelūpinių priebalsių mikrosistemą:

¹⁸ Klasikinis tokios neutralizacijos pavyzdys yra danų kalbos $/k/$ ir $/g/$ koreliacija, kurios archifonemai žodžio gale fakultatyviai atstovauja tiek $[k^c]$, tiek $[g^c]$: pavyzdžiui, veiksmažodžių *lægge* 'dėti' ir *lægge* 'tekėti, leisti tekėti' imperatyvai kartais skamba $[lek^c]$, kartais $[leg^c]$, bet abudu reiškia ir 'dėti' ir 'leisk tekėti' (žr. C. E. Basell. Three Conceptions of Phonological Neutralization. — In: For Roman Jakobson. The Hague, 1956, p. 27; Koefoed H. A. Fonemik. Orientering i fonemteori og fonemisk analyse. Oslo—Bergen—Tromsø, 1967, p. 116f.).

¹⁹ Jeigu kalbamosiose šnektose „tarpiniai“ palataliniai k, g tipo variantai yra dažni, tokios paklaidos praktiškai neišvengiamos (plg. lietuviams įprastą latvių k, g keitimą į k, g).

²⁰ Dėl alternatyvių priebalsių minkštumo interpretacijų žr. Spalio revoliucija ir visuomeniniai mokslai Lietuvoje. V., 1967, p. 613 tt.

²¹ Simbolių reikšmės: C — priebalsis, V^u — užpakalinis balsis, V^i — priešakinis balsis, $t^{(i)}$, $d^{(i)}$ — t, d pozicijoje $[-(\hat{v})\hat{i}(e)]$.

Grafemomis /K/, /G/ čia žymimos minkštosios fonemos, fakultatyviai manifestuojamos garsais *t̃*, *k̃*, *k* (= /K/) ir *d̃*, *g̃*, *g* (= /G/), plg: *stã·|K|e·* 'statė' (= [*stã·t̃e·*] = [*stã·k̃e·*] = [*stã·k̃e·*]) : *sã·|K|e·* 'sakė' (= [*sã·t̃e·*] = [*sã·k̃e·*] = [*sã·k̃e·*]), *ve|G|ãũ* 'vedžiau' (= [*vedãũ*] = [*vẽgãũ*] = [*vẽgãũ*]) : *|G|e|G|ãũ* 'degiau' (= [*dẽdãũ*] = [*gẽgãũ*] = [*gẽgãũ*]). Jų fonologinį turinį sudaro šie diferenciniai požymiai: *priebalsis*, *trankusis*, *sprogstamasis*, *neafrikata*, *nelūpinis* (plg. /p̃/, /b̃/), *minkštasis* (plg. /k/, /g/ ir /t/, /d/); tarpusavy jos skiriasi *skardumu* ir *dushumu*. Fonetiniai požymiai *liežuvio priešakinis* – *liežuvio užpakalinis* šioms fonemoms yra neesminiai, nerelevantiniai – panašiai kaip bendrinės kalbos ir daugelio tarmių fonemoms /n/ ir /ñ/, manifestuojamoms kartais liežuvio priešakiniais, kartais liežuvio užpakaliniais alofonais (plg. *ba[n]dà* : *ba[ŋ]gà*). Skirtumas čia tik tas, kad keleriopi /n/ ir /ñ/ variantai yra kombinaciniai, arba poziciniai²², o /K/, /G/ variantai – fakultatyviniai, arba laisvieji. Vadinasi, kalbamasis garsų „maišymas“ yra tik subfoneminio, grynai fonetinio kalbos lygmens reiškiny, visai stabilių ir diskretiškų fonologinių elementų materialaus įkūnijimo dalykas: fonemos /K/, /G/ čia nėra su kuo nemaišomos. Fonologinė sistema tereikalauja, kad /K/, /G/ skirtųsi nuo kitų minkštųjų priebalsių, – kad jos nebūtų manifestuojamos minkštaisiais lūpiniais garsais, kad jos neturėtų afrikatoms būdingo pučiamojo elemento, o tikslesnės tarimo vietos ji nereglamentuoja. Tad ir *t̃*, *d̃*, ir *k̃*, *g̃*, ir įvairūs „tarpiniai“ garsai gali sėkmingai toms fonemoms atstovauti – iš sprogstamųjų minkštųjų priebalsių šiam vaidmeniui netinka tik *p̃*, *b̃* ir *ç̃*, *d̃z̃*, *ç̃*, *d̃z̃* tipo garsai, nes jais manifestuojamos kitos savarankiškos fonemos.

Toks manifestacijų įvairavimas bendrosios fonologijos požiūriu yra visai suprantamas ir natūralus dalykas. Kur *t̃* ir *k̃*, *d̃* ir *g̃* atlieka savarankiškų fonemų vaidmenį, jų dispersijos (svyravimų) laukai (pranc. *champ de dispersion*, rus. *область рассеивания*²³) negali būti labai platūs; be to, tarp tų „laukų“ turi egzistuoti ir tam tikra „niekieno žemė“, saugumo zona (pranc. *marge de sécurité*, rus. *зона безопасности*²⁴), apribojanti galimų kiekvienos fonemos svyravimų diapazoną ir garantuojanti teisingą suvokimą net sunkiausiomis bendravimo sąlygomis. Kur egzistuoja tik dvi skardumu tesiskiriančios nelūpinės sprogstamosios minkštosios fonemos /K/ ir /G/, jų dispersijos laukai ne tik gali, bet ir beveik būtinai turi užimti visą tą fonologinės erdvės²⁵ dalį, kuri lieka, atmetus minkštųjų lūpinių priebalsių ir afrikatų dispersijos laukus ir atitinkamas saugumo zonas²⁶.

Taigi *t̃* : *k̃* ir *d̃* : *g̃* „maišančios“ šnektos skiriasi nuo šnektų, „gerai“ vartojančių tuos garsus tuo, kad jų *t̃* ir *k̃*, *d̃* ir *g̃*, taip pat ir „tarpiniai“ *k*, *g* yra ne savarankiški

²² A. Pakerys „Lietuvių bendrinės kalbos fonetikos pratybose“ (V., 1978, p. 13 *et passim*) kombinacinius ir pozicinius variantus laiko skirtingais dalykais, bet toks skyrimas svetimas klasiškai fonologijai.

²³ Dėl termino žr. A. Martinet. *Économie des changements phonétiques*. Berne, 1955 [= Мартинет А. Принцип экономии в фонетических изменениях. М., 1960], § 2.10.

²⁴ A. Martinet. Op. cit. [= Мартинет А. Op. cit.], § 2.11. Lietuvišką terminą 1961 m. pasiūlė Jonas Kazlauskas.

²⁵ Dėl šio termino žr. W. G. Moulton. *Dialect Geography and the Concept of Phonological Space*. – Word, 1962, vol. 18, No 1–2, p. 23ff.

²⁶ Toks svyravimas paprasčiausiai paaiškinamas vadinamuoju mažiausių pastangų dėsniu (apie jį žr. P. Passy. *Études sur les changements phonétiques et leurs caractères généraux*. Paris, 1890, p. 228–229, iš vėlesnės literatūros – G. Zipf. *Human Behavior and the Principle of Least Effort*. Cambridge (Mass.), 1949).

fonologiniai elementai, o nelūpinių sprogstamųjų minkštųjų fonemų (arba archifonemų) /K/ ir /G/ fakultatyviniai variantai (atstovai). Tokia situacija vargu ar galėjo susiklostyti tose šnektose, kuriose *ĭ*, *k̄*, *d̄*, *ĝ* tipo fonemos ar bent garsai pasižymi dideliu dažnumu ir tolygia, visas galimas pozicijas užpildančia distribucija²⁷. Bet reiškinys kaip tik yra paplitęs ten, kur *ĭ* ir *d̄* dažnumas dėl dzūkavimo turėtų būti smarkiai sumažėjęs²⁸, – ir tai negali būti atsitiktinis dalykas.

Dzūkuojančiose šnektose fonologinė evoliucija, atvedusi prie tokios padėties, gana nesunkiai įsivaizduojama ir rekonstruojama.

Kaip žinoma, dzūkuojančiosios šnektos išsiskiria iš bendro lietuvių kalbos tarmių fono šiomis specifinėmis ypatybėmis²⁹:

a) afrikatomis *ĉ*, *dž* (vietomis > *c*, *dz*), vartojamomis vietoj senovinių **tĭ*, **dĭ*, daugelyje tarmių virtusių į *ĉ*, *dž* (pvz.: *pac̄s̄* 'pačios', *prad̄zōs* 'pradžios');

b) afrikatomis *ĉ*, *dž* (vietomis > *c*, *dz*), vartojamomis vietoj *t̄*, *d̄* < *t⁽ⁱ⁾*, *d⁽ⁱ⁾* (pvz.: *k̄æc̄vīřc̄i* 'ketvirtis', *d̄ziēnā* 'diena'); reiškinių nebūna prieš *e*, *ē* ir *i*, *ī* < **e* (pvz.: *īā·ka* 'teka', *su·d̄e·d̄i* 'su dėde', *īī·s̄c̄* 'tęsti, tempti');

c) analoginiais *t̄*, *d̄* (pozicijoje [–*V^u*]) *e* kamieno vardažodžių ir būtojo kartinio laiko veiksmažodžių formų kaitmeniniuose skiemenyse (pvz.: *d̄ē·d̄u* 'dėdžių', *maīāū* 'mačiau');

d) sargiųjų ir žvarbiųjų afrikatų opozicijos neutralizacija po žvarbiųjų pučiamųjų priebalsių ([*š̄* –] tipo pozicijose), pvz.: *ĉiesā* 'tiesa' : *iš·ĉiesū* 'iš tiesų', *d̄zū·wō* 'džiūvo' : *iž·d̄zū·vīs* 'išdžiūvęs'.

Kaip rodo tipologinės paralelės, **tĭ*, **dĭ* ir *t⁽ⁱ⁾*, *d⁽ⁱ⁾* afrikatomis turėjo virsti dėl palatacijos, kuri paprastai įvyksta tada, kai minkštumas būna išimtinis, tik vienos kurios tarimo vietos priebalsiams būdingas požymis³⁰. Pagrindinis palatacijos procesas turėjo būti toks:

$$\begin{matrix} *tĭ, *dĭ \\ *t^{(i)}, *d^{(i)} \end{matrix} \rangle \begin{matrix} t̄, d̄ \\ t, d \end{matrix} > \begin{matrix} t, d \\ c, dz \end{matrix}^{31}$$

(čia *ĉ*, *dž* – palatalinės, liežuvio vidurinės afrikatos, maždaug tokios, kaip šiomis grafemomis rašomi lenkų bendrinės kalbos garsai). Kol vyko ši raida, **e* dar nebuvo

²⁷ Pavyzdžiui, turimais duomenimis (žr. E. Šimkūnaitė. Lietuvių literatūrinės kalbos segmentinių fonemų dažnumas. – В кн.: Материалы XVIII научной студенческой конференции. История и филология. Вильнюс, 1965, с. 5; paklaidas išskaičiavo V. Žulys), šių fonemų dažnumas bendrinėje kalboje nemažas: *t̄* – 0,0300 ± 0,0054, *k̄* – 0,0135 ± 0,0023, *d̄* – 0,0126 ± 0,0019, *ĝ* – 0,0080 ± 0,0013. Kaip rodo preliminariniai skaičiavimai (iš 84 000 fonemų masyvo), jis didokas ir šiaurės žemaičių tarmėje: *t̄* – 0,0167 ± 0,0016, *k̄* – 0,0156 ± 0,0009, *d̄* – 0,0083 ± 0,0003, *ĝ* – 0,0054 ± 0,0013.

²⁸ Tiesa, literatūroje minima kiek „maišymo“ pavyzdžių iš Zietelos (žr. Z. Zinkevičius. Lietuvių dialektologija. V., 1966, p. 140), bet jie pastebėti tarmės agonijos stadijoje, todėl negali būti labai patikimi (be to, daugelyje galima įžiūrėti sporadišką asimiliaciją arba disimiliaciją).

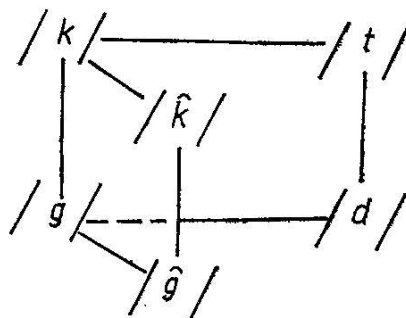
²⁹ „Normali“ šio tipo sistema klasikiniiais metodais gerai aprašyta E. Mikalauskaitės studijoje „Pakapsės (arba pietvakarių) dzūkų tarmės fonetika“ (žr. E. Mikalauskaitė. Lietuvių kalbos fonetikos darbai. [Sudarė A. Pakerys.] V., 1975, p. 91 tt., ypač p. 114 t. ir 118).

³⁰ Dėl palatalizacijos ir palatacijos santykio ir jų sinchroninės bei diachroninės tipologijos žr. Чекман В. Н. Генезис и эволюция палатального ряда в праславянском языке. Минск, 1973, taip pat Чекман В. М. Оп. cit., *passim*.

³¹ Toki raišos kelią prikišamai rodo tipologija. Mėginimas dzūkavimo atsiradimą aiškinti fonetiškai („mažesniu minkštiniu“ ir pan., žr. VVPI MD, 1959, p. 91 tt.) yra gryna spekuliacija, grindžiama neteisingomis apriorinėmis prielaidomis (dėl to, kad *t*, *d* gali virsti *ĉ*, *dž* ir prieš *e* tipo vokalizmą, žr. Серебрянников Б. А. Вероятностные обоснования в компаративистике. М., 1974., с. 145).

susiaurėjęs – jis galėjo išvirsti į *ĩ* ar *ĩ* tik pačioje to kitimo pabaigoje ar jau po jo: kitaip šiandien turėtume **ĉi·šĉ*, **su·dĉ·dži*. Po **e* susiaurėjimo prasidėjo visuotinė palatalizacija, kurios metu susiformavo minkštieji priebalsiai iš visų (ar bent iš beveik visų) *Cj* tipo junginių ir atskirų priebalsių, ėjusių prieš bet kuriuos priešakinius balsius. Kadangi *k*, *g* palatalizacija prieš priešakinius balsius ir *i* (*j*) yra natūralus ir visuotinai paplitęs reiškinys³², iš visų priebalsių (neskaitant minėtųjų *ć*, *dź*) pirmieji, be abejo, ir atsirado minkštieji *k̂*, *ĝ* – gal net gerokai anksčiau, negu visi kiti minkštieji priebalsiai. Priešingai, kaip rodo daugumas tarmių, antroji *t*, *d* palatalizacija prieš priešakinius balsius (t.y. *e*, *ē* ir *ĩ* < **e*) turėjo vykti gerokai vėliau³³. Per tą laiką, kuris skiria *k̂*, *ĝ* ir *t̂*, *d̂* atsiradimą, palatalinės afrikatos prisiderino prie naujai atsiradusių *š*, *ž* ir virto šiuolaikinio tipo sargiosiomis afrikatomis. Kartu su garsažodžiuose ir skoliniuose pasirodžiusiomis *c*, *dz*, *č*, *dž* ir ypač *ĉ*, *dź* jos sudarė atskirą afrikatų posistemį – ryškiausias to posistemo santykinio savarankiškumo indikatorius yra minėtoji neutralizacija po žvarbiųjų pučiamųjų priebalsių. Tuo būdu *ĉ* ir *dź* nutraukė iki tol egzistavusius koreliacinius ryšius su *t*, *d*. Akivaizdžiausia to nutraukimo išraiška yra analoginiai *dĉ·dĉ* : *dĉ·dū* (← **dĉ·dzu*) tipo išlyginimai, kurie buvo neįmanomi, kol *ĉ*, *dź* (ar *ć*, *dź*) tebefunkcionavo kaip normalūs *t*, *d* koreliatai. Tą patį rodo ir antrosios *t*, *d* palatalizacijos rezultatai ir vėlesnieji skoliniai: jeigu *ĉ*, *dź* tos palatalizacijos ir skolinimo metu tebebūtų funkcionavę kaip reguliarūs *t*, *d* „atstovai“ prieš *ĩ* ir *i*, jie būtų automatiškai įvesti ir prieš naujuosius šios rūšies balsius³⁴.

Iš to, kas čia buvo pasakyta, svarbiausia yra tai, kad dzūkų konsonantizmo istorijoje yra buvęs toks periodas, kada jau egzistavo *k̂*, *ĝ* (iš *k*, *g* pozicijoje [– -Vⁱ] ir iš **kĩ*, **gĩ*) ir kiti minkštieji priebalsiai, bet *t̂*, *d̂* dar nebuvo, o *ĉ*, *dź* funkcionavo jau kaip atskiro afrikatų posistemo nariai. Nelūpinių sprogstamųjų priebalsių mikrosistema tada turėjo atrodyti taip:

Šioje sistemoje minkštieji *k̂*, *ĝ* neturi liežuvio priešakinių oponentų – jie (kaip sistemos leidžiami, bet iš tikrųjų neegzistuojantys elementai) sudaro vadinamuosius tuščiuosius langelius (pranc. *cases vides*, rus. *пустые клетки*³⁵). Sistema su tokiais

³² Žr. S. A. Schane. Natural Rules in Phonology. – In: R. P. Stockwell, R. K. S. Macaulay. (eds.). Linguistic Change and Generative Theory. Bloomington–London, 1972, p. 207.

³³ Taip manyti leidžia V. Čekmano stebėjimai (Чекман В. Н. О йотации в праславянском и балтийских языках. – Baltistica, 1975, t. 11 (1), p. 63tt.), taip pat ir tos pačios tarimo vietos priebalsio *l* veliarizacija prieš *e*, *ē*; išidėmėtinas ir fonemų *|ĩ|*, *|d̂|* nebuvimas vakarietiškujų raštijos paminklų kalboje (joje visai neįmanomi *ĩV^u*, *d̂V^u* tipo junginiai).

³⁴ Plg. visiškai reguliarių afrikatų *c*“, *dz*” vartojimą baltarusių kalboje, kur net lietuvių *Муколaitis-Putinas* tariamas ir rašomas *Мікалаіціс-Пуцінас*.

³⁵ Dėl sąvokos žr. A. Martinet. Op. cit. [= Мартине А. Op. cit.], § 3.23.

„langeliais“ nebūna stabili, todėl daugelyje šnektų juos, matyt, gana greitai užpildė dėl antrosios palatalizacijos ir analogijos atsiradę *t̃*, *d̃*³⁶. Taip susidarė priebalsių sistema, iki šių dienų būdinga daugeliui „dzūkų“.

Kur *t*, *d* palatalizacija vėlavo, minkštųjų *k̃*, *g̃* artikuliacijos centras dėl minėtosios visuotinės tendencijos pajudėjo tuščiųjų langelių kryptimi – pasistūmėjo į liežuvio vidurinę poziciją (t. y. tą vietą, kur artikuluojamas balsingasis priebalsis *j* ir priešakiniai balsiai), o jų dispersijos laukas išsiplėtė iki pat liežuvio priešakinių dorsalinių artikuliacijų (t. y. *t̃*, *d̃* tipo garsų)³⁷. Vėliau dėl antrosios palatalizacijos prieš *e*, *ē* ir *ĩ* < **e* pradėję rasti palyginti negausūs *t̃*, *d̃*³⁸ iš karto turėjo neišvengiamai patekti į dažnesnių ir gerai sistemoje įsitvirtinusių *k̃*, *g̃* dispersijos lauką ir tuo būdu susilieti su jais³⁹. Taip atsirado aukščiau (žr. p. 25 t.) pietinio „dzūkų“ pakraščio sistema su nelūpinėmis sprogstamosiomis fonemomis /*K*/, /*G*/, pasižyminčiomis labai plačiais dispersijos laukais. Analoginis paradigmų išlyginimas nieko nebegalėjo pakeisti, nes tose paradigmos *ĉ*, *dž* kaitaliojosi jau su fonemomis /*K*/, /*G*/, plg.: vns. vard. *b̃i*/K/ē ‘bitė’ : dgs. kilm. *b̃ic̃u*, vns. 1 a. *r̃ó*·*dž̃au* ‘rodžiau’ : 2 a. *r̃ó*·/G/ē (kur /*K*/, /*G*/, kaip ir dabar, galėjo būti manifestuojamos ir *k̃*, *g̃* tipo garsais) – afrikatų vietą kaitmeniniuose skiemenyse automatiškai užėmė fonemos /*K*/, /*G*/ su visais iš to plaukiančiais padariniais. Po šio pakitimo sprogstamųjų priebalsių mikrosistema nei fonemų inventoriumi, nei diferenciniais požymiais, nei pagrindinėmis fonotaktikos taisyklėmis nebesiskyrė nuo dabartinės. Tikrai seniau ji galėjo būti ir veikiausiai buvo paplitus didesnėje ir kompaktiškesnėje teritorijoje.

Sporadišką idiolektinį kietųjų *t* : *k* ir *d* : *g* maišymą, taip pat atsitiktinius *k̃*, *g̃* vietoj *ĉ*, *dž* ir *ĉ*, *dž* vietoj laukiamų *k̃*, *g̃* galima aiškinti skirtingų šnektų ir kartų kontaktais, dėl kurių dažnai atsiranda įvairių klaidingų apibendrinimų, hiperkorekcijų ir šiaip svyravimų⁴⁰: žmonės, įpratę skirti *t̃* : *k̃* ir *d̃* : *g̃*, tų garsų neskyrimą galėjo suvokti ir įvertinti kaip visų sprogstamųjų liežuvio priešakinių ir liežuvio užpakalinių garsų neskyrimą. Okaziniai *š̃ĉi*·*l̃ē* „skylė“ tipo variantai (jeigu tik jie gerai nugirsti), be mažiausios abejonės, yra „hiperdzūkizmai“ (plg. neretas *ĉi*·*š̃ĉ* tipo klaidas dzūkuojančiųjų vietų jaunimo kalboje).

Apibendrinkime.

Vadinamasis *t̃* : *k̃* ir *d̃* : *g̃* „maišymas“ dzūkuojančiose Pietų Lietuvos šnektose sinchroniniu požiūriu yra atitinkamų fonologinių opozicijų nebuvimas. Vietoj jų tose šnektose funkcionuoja platesnės distribucijos fonemos /*K*/, /*G*/ . Sąlygos

³⁶ Griežtai kalbant, tik ta analogija suteikė garsams *t̃*, *d̃* savarankiškų fonemų statusą (kitaip jie būtų tik /*t*/, /*d*/ alofonai). Toks neįprastai reikšmingas analogijos vaidmuo pasidarė galimas tik todėl, kad sistemoje jau buvo susidarę minėtieji „tuštieji langeliai“. Šiaip analogija tik pergrupuoją jau egzistuojančias fonemas.

³⁷ Ta *k̃*, *g̃* artikuliacijos priešakėjimo tendencija (kaip ir *t̃*, *d̃* afrikacija) aiškintina (be to, kas pasakyta šio str. 27 išnašoje) ir vadinamuoju maksimalios diferenciacijos principu (žr. S. A. Schane. Op. cit., p. 211).

³⁸ Jie negalėjo būti gausūs, nes, kaip rodo dabartinė padėtis, tų balsinių fonemų, prieš kurias *t̃*, *d̃* virto afrikatomis, dažnumas turėjo būti gerokai didesnis už *e*, *ē* ir *ĩ* < **e* dažnumą (pavyzdžiui, bk. *i*, *ī*, *ie*, drauge paimti, maždaug 1,4 karto dažnesni, negu *e*, *ē*, *ē*).

³⁹ Apie garsų (ir fonemų) paradigminio susilieimo sąlygas žr. J. M. Anderson. Structural Aspects of Language Change. London, 1974, p. 128 f. Mūsų tiriamieji garsai tas sąlygas visiškai patenkina.

⁴⁰ Apie galimą tokią tų reiškinių kilmę užsimena ir J. Dovydaitis, ir G. Savičiūtė su V. Vitkausku (žr. Kalbotyra, 1978, t. 29(1), p. 103 ir 106; Baltistica, 1976, t. 12 (2), p. 147).

tokiai sistemai atsirasti susidarė dėl dzūkavimo, anksti išstūmusio t , d tipo garsus į atskirą afrikatų posistemį ir tuo būdu leidusio priebalsių k , g artikuliacijai nevaržomai priešakėti.

Turint galvoje, kad akustiniu ir net artikuliaciniu atžvilgiu $k : t \approx k : t \approx \hat{s} : \hat{s} \approx \check{s} : s$ ⁴¹, galima manyti, kad išnagrinėtasis diachroninis procesas (kartu su sargių garsų pagausėjimu dėl dzūkavimo) yra sužadinęs ir $\hat{s} : \check{s}$, $\check{s} : s$ opozicijų defonologizaciją ar bent prisidėjęs prie senesnio jų neskyrimo užkonservavimo. Bet kol kas tai tik žvalgomasis spėliojimas, už tradicinį substratinį aiškinimą pranašesnis nebent tuo, kad remiasi vidiniais tiriamųjų šnektų resursais. Juk, kaip ten bekalbėtume, net išradingiausios „stratinės“ hipotezės nėra tikri lingvistiniai aiškinimai *sensu stricto*⁴².

Dabar belieka tik pasakyti ačiū Jurgiui Dovydaičiui, kurio įtaigus entuziazmas sužadino čia išdėstytas mintis (nors gal ir ne visai tokias, kokių buvo tikimasi).

О „СМЕШЕНИИ“ НЕЛАБИАЛЬНЫХ СМЫЧНЫХ СОГЛАСНЫХ В ЮЖНЫХ ГОВОРАХ ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА (ЭТЮД ПО ДИАХРОНИЧЕСКОЙ ФОНОЛОГИИ)

Резюме

Так называемое смешение согласных t и k , d и g в „дзукских“ говорах Южной Литвы с синхронической точки зрения представляет собой отсутствие соответствующих оппозиций. В этих говорах t и k , d и g являются факультативными (свободными) вариантами смычных нелабиальных фонем $/k/$ и $/g/$, характеризующихся очень широкой областью рассеивания.

Такая микросистема смычных образовалась после того, как мягкие переднеязычные t , d (возникшие из $*tj$, $*dj$ и из t , d в позиции $[-(\hat{V})_{ie}^j]$) перешли в подсистему аффрикат. Появившиеся пустые клетки дали возможность согласным k , g расширить область рассеивания вплоть до переднеязычных артикуляций.

⁴¹ Dėl $\check{s} : s$ ir $k : t$ tipo garsų artikuliacijos panašumo žr. R. Jakobson. Op. cit., p. 361. Apie tų garsų akustinio skiriamojo požymio tapatumą žr. R. Jakobson, C. G. M. Fant, M. Halle. Preliminaries to Speech Analysis. Cambridge (Mass.), 1972, p. 27f. [= Якобсон Р., Фант Г. М., Халле М. Введение в анализ речи. — В кн.: Новое в лингвистике. М., 1962, вып. 2, с. 190 сл.]. Bene aiškiausiai ta mintis pasakyta straipsnyje: R. Jakobson, M. Halle. Phonology and Phonetics. — In: R. Jakobson. Selected Writings. 's-Gravenhage, 1962, vol. 1, p. 499 [= Якобсон Р., Халле М. Фонология и ее отношение к фонетике. — В кн.: Новое в лингвистике. М., 1962, вып. 2, с. 273].

⁴² Bent baigiant reikia pasakyti, kad kalbamųjų reiškinių aiškinimas jotvingių substratu yra kritikuotas ir anksčiau (žr. E. Grinaveckienė. Nauji dzūkų tarmės tyrinėjimų duomenys. — LiK, 1961, t. 5, p. 606—608). Skeptiškai į tokį aiškinimą žiūrima ir minėtoje Z. Zinkevičiaus knygoje (p. 140), kur bene pirmą kartą kalbama apie galimą minkštųjų t , d ir palatalinių k , g artikuliacijos suartėjimą.